

ТАРЫХ ЖАНА ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL SCIENCE

Асекова С.У.

**НАРЫН ОБЛУСУНУН АЙЫЛ АЙМАКТАРЫНДАГЫ АЙЫЛ
ЧАРБАНЫН АБАЛЫ**

Асекова С.У.

**СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В АЙЫЛЬНЫХ АЙМАКАХ
НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ**

S.U. Asekova

AGRICULTURAL STATE IN AIYL AIMAKS OF NARYN OBLAST

УДК: 63:351. 823.1

Бул макалада Нарын облусунун айыл аймактарынын экономикасынын өзөгү болгон айыл чарба тармактарындагы мал чарбачылыктын, дыйканчылыктын учурдагы абалы жана негизги көйгөйлөрү көрсөтүлгөн. Ошондой эле макалада көйгөйлөрдү чечүү жолдору жана багыттары каралган.

Негизги сөздөр: Нарын облусу, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, айыл аймагы, агрардык, айыл чарба, мал чарба, жайыт, дыйканчылык.

В статье затрагивается современное состояние, а также основные проблемы животноводства и земледелия, которые будучи средоточием сельского хозяйства, являются ядром экономики айыльных аймаков Нарынской области. Кроме того, рассматриваются основные направления и пути решения существующих проблем.

Ключевые слова: Нарынская область, местное самоуправление, айыльный аймак, аграрный, сельское хозяйство, животноводство, пастбище, земледелие.

The article covers the current state and the main problems of animal husbandry and agriculture, which being the focus of agriculture represent the core of the economy of ayyl aimaks of Naryn Oblast. Moreover, the basic trends and ways to solve the existing problems are covered.

Key words: Naryn oblast, local self-government, ayyl aimak, agricultural, agriculture, pasture, farming.

Нарын облусунун экономикалык негизин айыл чарбасы түзгөндүктөн агрардык сектор айыл аймактарынын (АА) негизги экономикалык рычагы болуп эсептелинет. Облустун бардык жерлери дыйканчылыктын кооптуу аймагында жайгашкандыктан, аймактын басымдуу бөлүгү жайыт болгондуктан айыл чарбасында мал чарбасы басымдуулук кылат. Союз мезгилинен бери эле Нарын облусунда мал чарбасы приоритеттүү тармак катары эсептелинип келген жана келечекте да приоритеттүү тармак бойдон калмакчы. Буга биринчиден аймактын климаттык шарт жагдайы туура келет.

Кочкор айыл аймагынын Теңдик жана Большевик айылдарында жайыттардын жетишсиздигинен мал чарбасын өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүктөр аз болгондуктан канааттууларды жана саан уйларды багып өстүрүүгө багыт алышкан. Ошондой болсо да мал

чарбачылыгынын динамикалуу өнүгүшү үчүн төмөндөгүлөрдүн аткарылышы зарыл дешет [8, 15-6]:

- чоң суммадагы насыя каражаттары;
- ветсервистердин ишин жаңы деңгээлге көтөрүү жана жасалма жол менен уруктандыруу пункттарын уюштуруу;
- асыл тукум селекция иштерин жүргүзүү;
- фермерлерди окутуу;
- мал чарбасынын азыктарын кайра иштетүүчү ишканаларды уюштуруу.

Семиз-Бел АА табигый климаттык шарты, ошондой эле ар кандай мөөнөттө пайдаланууга боло турган жайыттарынын кенен болушу (22786 га) айылда малчылардын уяң жүндүү жана койдун этин өстүрүүгө адистешүүсүнө шарт түзгөн. Мал чарбасы экономиканын агрардык секторунда өзүнүн тарыхый калыптанган багытын сактап келет. Алсак, 2008-жылдын январында ири мүйүздүү малдын саны 2350ге, кой-эчки 16691ге, жылкы 944кө жеткен. Айылдын тургундары акыркы жылдары койдун кылчык жүндүү, куйруктуу тукумун көбөйтүүнү артык көрүшүүдө. Ошону менен бирге көйгөйлөр да кездешет. Мисалы жайыттарды натыйжасыз пайдалануу, мал жайылуучу жерлерди ротациялоонун жетишсиздиги жана жайыттардын ар кандай категорияларга бөлүнүшү [12, 7-6].

Нарын районунун Дөбөлү айыл аймагынын ички дүң продукциясынын 80% жакынын айыл чарба тармагы берет. Агрардык жана жер реформасынын натыйжасында жергиликтүү калкка жер үлүштөрү, техника, мал бөлүштүрүлүп берилген. Ошондуктан азыркы учурда мамлекеттик чарбалар жокко эсе болуп, айыл чарба тармагында жеке сектор кеңири жайылган. 2010-жылдын 1-январына карата айылдык аймакта 240 фермердик чарба катталган. Дыйкан чарбалардын бардыгында эле техниканын жетиштүү санда болбошу, ветеринардык, зоотехникалык тейлөөнүн начардыгы, үрөндүн, күйүүчү, майлоочу майлардын жетишсиздиги дыйкан чарбалардын кооперативдерге биригишине түрткү берүүдө. Айыл чарба жерлеринин структурасында орчундуу орунду (93,8%) жайыттар ээлейт. Мунун өзү айылдык округ мал киндиктүү жер экендигинен кабар берет.

Ал эми «Жылдын мыкты айыл аймактарынын» бири болгон Миң-Булак айыл аймагы 3 айылдан (Өрнөк, Куйбышев, Миң-Булак) туруп, жалпы калкы 5285 адам, түтүнү 1139ду түзөт. Бул аймакта мал чарбасына басымдуу көңүл бурулуп, бүгүнкү күндө бодо малдын жалпы саны боюнча көрсөткүч союз мезгилинен да алдыга кеткен. Миң-Булак АА башчысы Т. Шонкоевдун айтуусу боюнча акыркы жылдары малдын сапатын, асылдуулугун арттыруу боюнча чаралар көтөрүлүп жатат. Мисалы меринос багытындагы койлордун породасын көбөйтүп, жүндү кайра иштетүү ишканасын ачып, заманбапка ылайык керектүү продукцияларды чыгарсак көп көйгөйлөрдү чечмекпиз дейт. Ал эми учурда бодо мал болобу, майда жандык болобу басымдуу көңүл эт багытында болуп жатат [11, 5-6].

Мал чарбачылыгы айыл аймагынын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда жана калктын иш менен камсыз болуусунда негизгилерден болгон жана болуп кала бермекчи. Мурдагы союз мезгилиндегидей коомдук чарбалардын миң сандаган төрт түлүк малдары жок болгону менен жеке менчик секторлордо кийинки үч жылда малдын санынын өсүү тенденциясы байкалды. Айыл аймактарында жай мезгилинде малды жаюу маселеси орчундуу көйгөйдү пайда кылууда. Алдын-ала жайыттарды карта менен бөлүп беришип, бодо малга 35 сомдон, майда малдын башына 7 сомдон салык алынат.

Бийик тоолуу өрөөндөрдө жайгашкан айылдыктарды да тоюндурган негизинен мал чарбасы болгондуктан, Ат-Башы районунун Казыбек АА чарба уюшулган күндөн бери эле төрт түлүк мал элдин күнүмдүк тиричилиги болуп келе жатат. Мал чарбасына ыңгайлуу, жайытка кенен бул аймакта беш миңден ашуун эл жашап 11 472 кой, 3941 эчки, 3484 уй, 758 топоз, 1944 жылкы катталган. Жандык же бодо мал кармабаган үй-бүлөлөр жокко эсе. Жаз алды менен малы көптөр алыскы Ак-Сай, Арпа жайлоолоруна көчүшөт. Бул аймакта климаттын катаал шартына байланыштуу мол түшүмдөн үмүт аз, жашылча-жемиш бышпайт. Болгону тоют өсүмдүгү жана дан эгиндеринен түшүм алганга болот [7, 5-6].

Жалпы облус боюнча айыл чарба жерлеринин аймагы 2,8 млн. гектарды түзөт, анын ичинен айдоо аянты - 134 миң гектар, же 5 пайыз жана жайыттары – 2,6 млн. гектар (бардык аянттын 93 пайызы) [9, 12-6]. Облустун экономикалык негизин мал чарбачылыгы түзгөндүктөн дыйканчылык коомдук малга тоют камдоого багытталган. Акыркы мезгилде картошка жана жашылча өстүрүү колго алынып, түшүмдүүлүгү жогорулоодо. Жашылча жергиликтүү калктын өздүк керектөөлөрүнө жумшалса, картошканын басымдуу бөлүгү облустан сыртка сатыкка чыгарылат. Түштүктөгүдөй бул жакта жылуулукту сүйгөн жашылча-жемиштер бышпайт. Жаратылыштын катаал климаттык шарты көбүнчө жергиликтүү калкты өзүнө көз каранды кылууда. Анткени, кээ бир аймактарда бир жылы арпа-буудай ойдогудай бышып түшүмүн берсе, кийинки жылы буудай түгүл арпа да бышпай эмгекти талаага кетирет. Бирок, облус узак убакытка сакталган сапаттуу картошкалардын мекени болуп келе жатат. Андыктан, жергиликтүү калк кирешенин негизги булагын мал чарбасынан, анан

картошканы өстүрүүдөн алат. Тилекке каршы, өндүрүлгөн продукцияны кайра иштетүүчү ишканалар жоктугунан улам экологиялык жактан таза продукциялар ортомчулар аркылуу арзан кетип жатат [14, 4-6].

Учурда техникалык жактан сервистердин жоктугунан элет жергесинде айыл чарба техникаларын ар дайым талаптагыдай абалда кармап туруу оорчулукту туудурууда. Облустун көпчүлүк аймактарында техниканын басымдуу бөлүгү союздан калган. Эски техникалар күйүүчү майды көбүрөөк сарптап, көп бузулгандыктан, агротехникалык эрежелер толук сакталбай, талаачылык жумуштарын ойдогудай жүргүзүүгө кедергисин тийгизүүдө. Талаачылыкта көйгөйлүү маселелердин бири – отоо чөптөргө каршы иштөөчү шайман, жер семирткичтердин жетишсиздиги. Жазгы-күзгү өнөктүк учурунда күйүүчү май көйгөйү ар бир айылда кездешет. Жумгал районунун Куйручук АА жазгы айдап себүү жумуштарына техникаларды даярдоодо ондоочу тетиктердин жетишсиздигинен, алынып келинген тетиктердин кымбат, сапатсыздыгынан улам жергиликтүү тургундар райондук денгээлде тетиктерди сагуучу соода түйүндөрүн ачууну талап кылышууда [10, 5.6]. Булардын баары жергиликтүү денгээлде чечилбей турган маселе экендиги белгилүү. Ошондуктан мамлекет жергиликтүү өз алдынча башкарууга колдоо көрсөтүп, күйүүчү майдын жеткиликтүү баада сатылышына көзөмөлдүк кылса өнөктүк өз убагынан кечикпей, айдап-себүү жана орум-теримди жыюу учурунда дыйканчылыкка бир топ жеңилдик түзүлөт эле. Карапайым калктын басымдуу бөлүгү үрөндүн асылдуулугуна умтулбастан колдо болгонун айдап себишет. Жакшы үрөн алууга мүмкүнчүлүк жетишпейт. Ушундан улам облустун жетекчилиги тарабынан жакшы сорттогу үрөндөрдү ар кайсы жактарга септирбей, атайын үрөн участкаларына берип, көзөмөлгө алып, кийинки жылы алынган үрөндөрдү элге таратуу милдети райондорго тапшырылган. Ал эми облустун мамлекеттик администрациясынын агроөнөржай жана жаратылышты пайдалануу бөлүмүнүн башчысы Н.Карыбековдун айтымында, мыкты үрөндөр түшүмдүүлүктү 20 пайыздай көтөрүшү мүмкүн [1, 5-6].

Нарын районунун Казан-Куйган АА агрардык жана жер реформасынын натыйжасында жергиликтүү калкка жер үлүштөрү, техника, мал бөлүштүрүлүп берилген. Мамлекеттик чарбалар жоюлуп, айыл чарба тармагында жеке сектор кеңири жайылтылган. 2010-жылга карата АА 190 фермер чарбасы иш алып барган. Акыркы жылдарда муктаждыктардан улам чарба жүргүзүүнүн бир формасы болгон коллективдүү чарба өнүгө баштады. Буга дыйкан фермер чарбаларынын техниканын жетиштүү санда болбошу, ветеринардык, зоотехникалык тейлөөнүн начардыгы, сапаттуу үрөндүн, күйүүчү майдын жетишсиздиги түрткү болду [6, 6-6].

Белгилеп кеткендей, облустун климаты дайыма эле туруктуу эмес. Жаз кеч келген жылдары жер айдоо бүтө электе күн кескин түрдө ысып кетип, айдап-себүүгө тоскоолдук кылат. Ал эми жыйым аяктай электе эле түшүм кардын астында калып, далай жолу дыйкандардын мээнетти талаага кеткен.

2010-жылы сентябрь айында түшкөн оор кар облустагы дыйкандар үчүн гана эмес малчылар үчүн да башка түшкөн оор мүшкүл болгон. Ак-Талаа районунун түшүмдүүлүктү түздөн-түз өзүнө көз каранды кылып турган суу чарба тармагы оор түшкөн кардан кыйла жабыр тарткан. Алсак, 1600 гектар жерди камсыз кылып келген «Алабуга» насосдук станциясынын башкы суу алуучу жайын суу жеп кетип, бүлүнгөн объектини калыбына келтирүүчү максатында түзүлгөн 13 млн сомдук долбоорду облустун суу чарба боюнча мехотряды тендерден утуп алып, азыр бекемдөө иштерин жасап жатышат [5, 2-б]. Ал эми Жумгал районунда айдала турган жерлер союз маалында 32 миң гектар болсо, азыр 6-7 миң гектары гана иштетилет. Себеби ирригациялык система каралбай, каналдар жок болуп, суу жетпей калган. Жумгал жергесинин айдоо аянттарынын көпчүлүгү кайрак жерлер болгондуктан, алардын кайтарымдуулугу төмөн. Таш-Дөбө айыл аймагында Түгөл суусун тосуучу бассейн куруу өрөөн үчүн пайдалуу болмок. Сыйымдуулугу 950 миң куб суу баткыдай жасалма суу сактагыч курулса Чоң-Дөбө, Эпкин, Кызыл-Туу, Лама айылдарынын он миң гектарга жакын жер аянттарын сугат суусу менен камсыз кылууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Бул ири долбоордун сметалык наркы 55 млн сомду түзүп, өзүн беш жылда толук актайт деген жүйөлүү сунуш азырынча колдоо таба элек [3, 13-б].

Кочкор районунун Ак-Кыя АА дыйкан чарбалар өздөрүнүн үлүш жерлерине дан эгиндерин, көп жылдык чөп жана картошка айдап өз үй-бүлөлөрүн багып, чарбасын кеңейтип жатышат. Бирок, сапаттуу үрөн маселеси жакшы колго алынбагандыктан көп жылдан бери бир эле сорттогу үрөндөр себилип, түшүмдүүлүктү жогорулатууга тоскоолдуктарды жаратууда. Ошондой эле жаз, жай айларында сугат сууларын пайдаланууда кыйынчылыктар учурап жатат. Анткени Исакеев, Ормон-Хан айылдарынан кийин алынгандыктан, суунун агып келүүсү туруктуу эмес. Бул багытта жетиштүү деңгээлде уюштуруучулук иштери жүргүзүлбөй жатат [13, 2-б].

Айыл чарбасында түзүлгөн оор кырдалдарга (каржы, материалдык-техникалык каражаттардын жетишсиздиги) карабастан айрым фермер чарбалары, алардын ассоциациялары өндүрүштүк жакшы көрсөткүчтөргө жетишкен. Кызыл-Жылдыз АА «Кызыл-Жылдыз» фермердик чарба бирикмесинде (жетекчиси К. Карабаев) жыл сайын 15-20 т. картошка, буудай, жетиштүү өлчөмдө тоют, жашылча-жемиш алышып, ашканын сыртка сатышат. Жаңы-Арык айылынан фермерлер А.Саралаев 5 га буудайдын ар гектарынан 55 ц., С.Кадыров 52 ц., Байзак айылынан К.Сандыбаев 57 ц. буудай алышкан. Акыркы жылдары жерди, короо-жайдын тегерегиндеги участкаду өндүрүмдүү иштетүү, ар бир сотых жерди бош калтырбай жашылча, жер-жемиш өстүрүү айрыкча Чаек, Кызыл-Жылдыз, Беш-Терек, Көк-Ой, Чоң-Арал, Кичи-Арал, Табылгыты, Сары-Булуң айылдарында жакшы жолго коюлууда. Учурда дыйкандар өздөрүнүн керектөөсүнөн ашкан азык-түлүктөрдү сатуу үчүн көп убара болууда. Транспорт, акча каражаты жетишпейт, азык-түлүктү кабыл алуучу пункттар жок. Ошондуктан ар бир айылда кайра

иштетүүчү ишканаларды куруу чараларын тендердик жол менен чечүү кечиктирилгис иш.

Бүгүнкү күндө облустун айыл аймактарында айыл чарбаны иштетүүдө стратегиялык пландоо процесси туура жолго коюлган эмес. Аймакты социалдык-экономикалык өнүктүрүүнү стратегиялык пландоо администрациялык документ эмес, бул системалуу процесс. Анын жардамы менен жергиликтүү жамааттар өзүнүн келечек планын түзөт жана жергиликтүү ресурстарга жараша ага жетишүүнүн этаптарын аныктайт. Көпчүлүк учурда стратегиялык пландын калпыс түзүлгөндүгүнөн айыл чарбасы кыйынчылыкка туш келүүдө. Буга 2003-2004-жылдары дыйканчылык чарбасында басымдуулук кылган картошка азыктарынын сатыкта бааланбай, өтпөй калышы мисал боло алат. Анткени кайра иштетүүчү ишканалардын жоктугунан, картошканы ашыкча өндүрүүдөн Нарын облусундагы көптөгөн фермерлер менен дыйкандар жапа чегишкен [2, 52-б]. Мына ушул кырдаалга байланыштуу республикадагы айылдык кеңеш кызматынын алдындагы Кеңеш берүү окутуу борборунда Борбордук Азияда биринчи жолу «Интеграцияланган картошка өндүрүү» долбоорун ишке ашырууга арналган көчмө пресс-конференциялар өткөрүлгөн [4, 13-б].

Нарын облусунун айыл аймактарындагы айыл чарба тармактарынын негизги көйгөйлөрү болуп төмөндөгүлөр саналат:

1. Дыйканчылык тармагынын көйгөйлөрү:
  - которуштуруп айдоону сактабагандык;
  - минералдык жер семирткичтер жана өсүмдүктөрдү сактоочу каражаттар менен жетишсиз камсыз болуу;
  - техникалык кызмат көрсөтүүлөрдүн начардыгы жана дыйкандар үчүн кымбатка туруусу;
  - суу ресурстарын рационалдуу пайдаланбоо;
  - күйүүчү, майлоочу майлардын, запастык бөлүктөрдүн бааларынын жогору болушу.
2. Мал чарба тармагынын көйгөйлөрү:
  - тоюттун сапатынын начардыгы;
  - жайыттарды рационалдуу пайдаланбагандык;
  - асыл тукумдуу малдар менен жетишсиз камсыз болуу;
  - ветеринардык кызматтын начар өнүгүүсү жана ветеринардык каражаттардын кымбаттыгы.
3. Жалпы мүнөздөгү көйгөйлөр:
  - укуктук билимдин жетишсиздиги;
  - бизнес-план түзүү боюнча билимдин жетишсиздиги;
  - айыл калкынын кредит менен начар камсыз болушу же пайыздын жогору болушу;
  - региондун сатуу рыногунан алыстыгы;
  - мамлекет тарабынан жаңыдан түзүлгөн рыноктук структураларга жетиштүү көңүл бурулбагандык;
  - өндүрүлгөн продукцияны сапатынын төмөн жана атаандашууга жөндөмсүздүгү;
  - кошумча наркка төлөнүүчү салыктын чарбалардын ириленишине терс таасир тийгизиши.

Бул көйгөйлөр бүгүнкү күндөгү Нарын облусунун бардык айыл аймактарына тийиштүү көйгөйлөр. Айыл аймактарынын социалдык-экономикалык өнүгүүсү жана калкынын турмуш шартынын жогорулашы жергиликтүү башкарууну уюштуруунун, атка-

руу жана өкүлчүлүктүү органдарынын, аймактык-коомдук өз алдынча башкаруунун иш-аракеттеринен, борбордук органдар менен жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өз ара аракетине байланыштуу болот. Учурда облустагы айыл аймактары экономикалык кризистен чыгуу жана стабилдүүлүккө жетүү үчүн кыска жана узак мөөнөттүү социалдык-экономикалык программаларды иштеп чыгууда.

Адабияттар:

1. Айылдык банктар түзүлсө ал жерде жашоо оңолмок. // Кыргыз Туусу. - 2005. - 2-5-сент. - №68. - 6-б.
2. Бектемирова А.К. Нарын облусунун социалдык-экономикалык турмушу. - Бишкек, 2010. - 52-б.
3. Биргелешип бел ашкан Таш-Дөбө аймагы. // Кыргыз Туусу. - 2011-жыл. - 22-окт. -13-б.
4. Жунусов А. Картошка - экинчи нан. // Эркин-Тоо, 2004. - №53 - 9-июль - 13-б.
5. Жүрө бербей жайма-жай, Өнөктүккө болсок шаймашай. // Теңир-Тоо. - 20-апр. - 2011-жыл. - 2-б.
6. Казан-Куйган АА 2011-жылга социалдык-экономикалык өнүгүү программасы. - Казан-Куйган, 2010. – 7-б.
7. Казыбек АА 2010-жыл үчүн отчету. - Казыбек, 2011. – 5-б.
8. Кочкор А.А социалдык-экономикалык абалы. - Кочкор, 2010. – 15-б.
9. Кыргызстандын чөлкөмдөрү Нарын облусу Кыргыз Республикасынын 1999-жылдагы биринчи улуттук эл каттосунун жыйынтыктары. - Бишкек, 2001. - 10-б.
10. Куйручук АА стратегиялык планы. - Куйручук, 2010. – 5-б.
11. Миң-Булак айыл аймагынын башчысы Шонкоев Турар менен болгон маек. - апрель. 2012-ж.
12. Семиз-Бел АА 2008-2011-жылдар үчүн өнүгүү стратегиясы. - Семиз-Бел, 2008. - 9-б.
13. Семиз-Бел АА башчысы Букамбаев Медет менен болгон маек. - нояб. 2010-ж.
14. Теңир-Тоонун келечеги кең. // Жаңылык. - 2011. - 9-15-июнь. - 4-б.

Рецензент: д.и.н., и.о. профессора Жоошбекова А.Р.